

BAROK SANATI'NDA TIBBÎ PATOLOJİLERİN BETİMLENMESİ

Serhat SOYŞEKERCİ

*Dr. Öğretim Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
serhatsoysekerci(at)hotmail.com*

ÖZ

Anahtar kelimeler:

*Resim Sanatı,
Flaman, Avcılık
Natiirmortları*

16. ve 17. yüzyıl Flaman ressamaları tıbbî patolojileri barındıran ve gündelik yaşamdan esinlenen çok sayıda portre yapmışlardır. İlgili dönemde, tıbbın kararlı bir amacı olmakla birlikte hastalıkları sınıflandıracak yöntemden yoksundu. Bu çalışma, 16. yüzyıl Avrupası'nda zamanın patolojilerinden deliller bırakan hastalıkları Barok sanatının üzerine aldığı iddia eder. Makale, Prado Müzesi'nde listelenen patolojik koleksiyonlara odaklanmıştır. Cücelik, hipotiroid, hadımlık, hiperkortizon, kısmi felç, zihinsel bozukluk, aşırı kıllanma, parazitler ve mantarlar portre ressamaları tarafından yapılan patolojileri betimlemektedir.

DESCRIPTION OF THE MEDICAL PATHOLOGIES IN BAROQUE ART

ABSTRACT

Keywords:
*Painting, Flemish,
Hunting Still-Lifes*

16th and 17th century Flemish painters painted numerous portraits related with casual life including surgical works of medicine. Though medicine had a determined aim in that time, it was lack of method that would group and list illnesses. The aim of this paper that Baroque Art undertakes the 16th century European illnesses that have pathologic evidence. The article is focused on the collection of pathologic paintings listed in Prado Museum drawfism, hypothyroidism, eunuchism, hypercortisonism, hemiplegia, mental retardation, hirsutism, parasites, ringworm shows that portraits painters had described pathologies before medical knowledge.

Giriş

Batı'da bilimin süregelen anlayışına göre Ortaçağ tıbbi yüzyıllar boyu gerileme dönemindeydi. Ancak bunun nedeni, insanların geçmiş dönemlerde daha düşük bir zekâ seviyesinde olmalarına değil, türler tıbbına dair yöntem ve uygulamalarda ortaya çıkan keşfin, gözlemin ve deneylerin yeni teknikleri uyarmasının bir sonucuna bağlıdır. Çünkü 16. yüzyıla kadar birbiri ardına yinelenen ve basmakalıp kanıtlanmamış varsayımlar üzerinde tıbbî uygulamalar yapılırdı. Hattâ ikinci yüzyıldan kalma Galen temelli doktrinler yoluyla bu geleneksel anlayış tıbbî yöntemi muhafaza etmek için uğraş verir, bu konuda şüpheye en ufak bir şekilde yer vermezdi. Üstelik Katolik Kilisesi kadavra disseksiyonlarına karşı olduğu için insan vücudunun anatomisi bile iyice anlaşılabilmiş değildi. 16. yüzyılın ortalarında Belçikalı cerrah Andreas Vesalius, *De Humani Corporis Fabrica* adlı eserinde, insan vücudunun karanlık derinliklerine inerek, kadavra disseksiyonları ve insan anatomisi üzerinde deneme ve gözlem yolunu anlatmıştır (Vallejo-Manzur vd., 2003; Moran, 2009: 387; Tan ve Yeow, 2003). 16. yüzyıl, kadavra yapmanın kilise tarafından suç sayıldığı, ama mezarlık hırsızlarının da çoğaldığı bir dönemin de adıdır. Vesalius da gençlik yıllarında Kimsesizler Mezarlığı'ndan kadavra yapmak için gizlice ceset çalan cerrahlardan biriydi. Ancak bundan sonra tıbbî gelişmelere dayalı anatomi eğitimi tıp fakültelerinde standart hâle gelmiş ve bu da modern anatominin gelişimine zemin hazırlamıştır (Valenti, 2007: 570). Sıra dışı bir hekim olan Vesalius'un 1543'te yayımlanan yedi ciltlik *De Fabricası*, önceleri sanatsal ve bilimsel bir eser gibi tanındı. 643 varaktan ve 300 resimden oluşan bu şahesere göre doğru bir metin sadece insan bedenidir: (Tan ve Yeow, 2003: 230) "İnsan vücudu yalan söylemeyen bir kitaptır."

Barok Sanatı'nda Patolojik Hastalıklar

Barok kelimesi Portekizce *barocca* sözcüğünden gelip; garip biçimli, eğri büğrü incilere verilen küçültücü bir isim olarak anılmasına rağmen bu tanım Rönesans ilkelerine bağlılıkta direnen tutucu kişilerce konulmuştur. Dolayısıyla bu tanım yüzeysel bir indirgemedir ve Batı sanatında her büyük akım

gibi başlangıçta büyük direnişlerle karşılaşarak adı aşağılayıcı ve küçültücü şekilde anılmıştır (MEGEP, 2007: 29). İtalya'da Barok tarzında heykeltıraşlık ya da İspanya'da Barok resimler, Barok tarzını yansıtan bazı özel sanatçılar için genellikle ayrıcalıklı görülmüştür (Bergesen, 2000: 74). Bu yüzden 16. ve 17. yüzyılın Flaman ressamı, tıbbî ve cerrahî işlemleri içeren ve gündelik yaşamı yansıtan birçok sahne çizmişlerdir. Çok fazla örneği olduğundan burjuva sınıfı tarafından bu uygulamalar kabul görmüş, hattâ bu sahneler ticari amaçlı hâle geldiğinden basmakalıp şekilde defalarca birçok sanatçı tarafından tekrarlanmıştır. Çünkü ücret karşılığında resim yapmak dönemin bir geleneğiydi. Meselâ, Gerrit Dou'nun *Dropsical Woman* (1663) resminde zarif giyimli bir doktor, yatak odasında sandalyedeki hastasının nabzını ölçer. Sahneye bir hizmetçi kadın katılır, bazen aşk acısı çeken kişi durumunda duygularını yitirmiş gibi görünen ve mutsuzca birbirine yaslanan doktora suç ortağı gibi bakar. Diğer zamanlarda ve başka kompozisyonlarda ise doktor hastasına idrar ve kan tahlili yapardı. Buradan anlaşılın üroskopi ve nabız ölçme gibi uygulamaların on yedinci yüzyılda mümkün olan ve genel kabul görmüş yöntemler olduğu görülmektedir. Öte yandan Caravaggio'nun özel olarak ilgilendiği dişçilik üzerine sahneler göze çarpar. Flaman Okulu'nda büyük tesir yarattığından okulun ressamı cerrah ve dişçi motiflerini yeniden işlemişlerdir. Bu dönemde, tıbbî hiyerarşi içinde cerrah-dişçiler doktor sayılmadıklarından statüleri düşüktü. Üniversite eğitimi almadıkları için Lâtineden anlamaz, sadece yerel dil bilirlerdi. Diş çekimi gibi küçük cerrahi müdahalelerde bulunurlar, çoğunlukla da berber olarak çalışırlardı (Valenti, 2007: 572). İlgili dönemin Barok Resim Sanatı'nda patolojilerde görülen başka bir yaygın tema, beynin içinde oluşan bir taşın deliliğe neden olduğuna dayalı bir inançtır. Beynin içine yerleştiği düşünülen *delilik taşı*nın çıkarılmasıyla deliliğin ortadan kalkacağına yönelik çok güçlü bir gelenek hâkimdi. Hieronymus Bosch, Pieter Brueghel, Elder ve Catharina van Hemessen'in çalışmalarında geçmişte olan bu tema, Barok Dönemi'nde özellikle David Teniers tarafından işlenmiş ve cerrahi konulara sıkça atıf yapılan diğer çalışmalarla desteklenmiştir. Çok nadir olmasına rağmen zihinsel hastalıkları resmeden çalışmalar da vardır. Hastalık ve bundan etki-

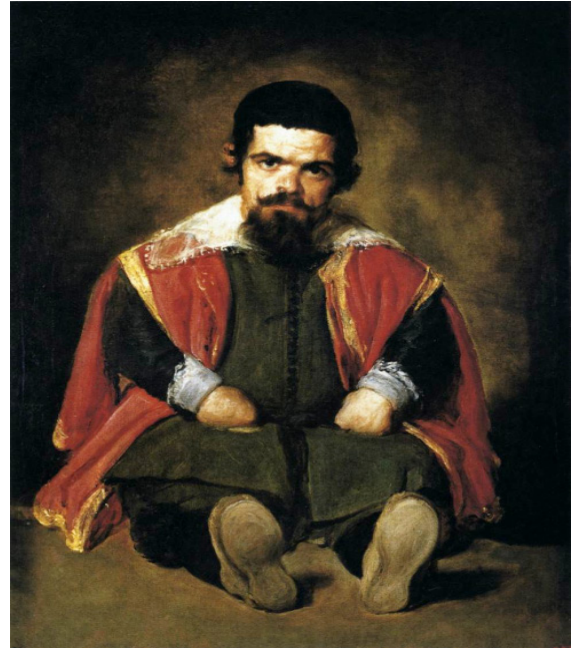
lenenlere olan ilgi, Caravaggio'nun *Young Sick Bacchus* (1593) adlı resminde görülür (Valenti, 2007: 572). Anladığımız kadarıyla tıbbın kararlı bir amacı vardı ama henüz hastalıkları sınıflandırmayı ve nedenlerini bulabilecek bir metodu tam olarak ortaya koyabilmiş değildi. Üstelik hastalık vakalarının doğru dürüst bir kaydı da yoktu. Valenti'nin dediği gibi, "hastalıkların kaydı ancak on dokuzuncu yüzyılda fotoğrafçılıkla gerçekleşti" (2007: 572). Resim demek o zamanların ilginç karşılanan hastalıklarını kaydedip kanıtlama fonksiyonunu yerine getiriyordu. Amaç, bilinçli olarak teşhis ve tedaviye katkıda bulunmak değil, eğitimsiz kişilere tuhaf ve ilginç gelen kayıt tutma işlemiydi (Soyşekerci, 2015: 201). Sanatçıların güçlü sezgileriyle bu gibi patolojilerin 'anormal' olma düşüncesi, bu resimleri kayıtlı hâle getirmiştir. Meselâ, anormallik ile canavarlığın etkisi, Fortinius Licetus'un *De Monstris*'i gibi pek çok eserde görülür. Aynı şey birçok patolojik değişiklikler için de geçerlidir. Bu kompozisyonları yansıtan en esaslı örnekler; cücelik, hipotiroid, hadımlık, yüksek kortizon, kısmi felç, zihinsel bozukluk, eril kadınları tasvir eden aşırı kıllanma, parazitler ve mantarlar gibi tematik biçimde resmedilen sahnelerde karşımıza çıkmaktadır.

Cücelik

Aşırı derecede boy kısalığı diye bilinen cücelik, nüfusun büyük çoğunluğunda görüldüğü için değil, birçok saray soytarısının cüce olmasından dolayı Barok sanatında yaygın bir temadır. Kısa boyları nedeniyle sıklıkla çocuklarla eşleştirilir ve genellikle kalıtsal anormalliği çağırıştırır (Young, 1998: 1951). Örneğin Velázquez'in sarayın saygın hizmetlilerini çizdiği *The Maids of Honor* (1656) resminde prensler ve prensesler cüceler ile zaman geçirip bir arada bulunurlar. Cüceler çoğunlukla uzun kemikleri ve büyük kıkırdakları ile kalıtsal bir hastalık olan kıkırdak dokunun kemikleşmesiyle ortaya çıkan bir bozulmadan etkilenmiş; kısa boyları, geniş alınları ve basık burunlarıyla karakterize edilerek resmedilmişlerdir. Hiç şüphe yok ki Velázquez'in *Maribarbola*, *Diego Acedo* ve *Sebastian de Morra* gibi cüce portreleri en çok bilinen figürler arasındadır. Bunlardan Sebastian de Morra (1645) portresinde (Resim 1) İspanya Kralı V. Philip'in saray görevlisi olan de Morra'nın genlerinde

bir büyüme sonucunda iki mutasyona uğradığı bir fenotip betimlenmektedir (Young, 1998: 1950). Bu karakterlerin bir kısmı, Geç Dönem Barok Tarzı eserler veren İtalyan ressam Lucas Giordano'nun *The Prudent Abigail* ve Paolo Veronese'nin *The Finding of Moses* eserlerinde de görülür (Valenti, 2007: 573). Diğer bazı cücelere Pertusato'nun "hipofiz cüceliği" ve Villandro'nun *Sophillo* portresindeki "çocuk cüceliği" figürlerinde rastlanır.

Resim 1. Don Sebastian de Morra-Velázquez (1645)

106,5x81,5cm, canvas, Prado, Madrid.
www.museodelprado.es/en/visit-the-museum

Hipotroid

Tiroid bezlerinin yetersiz salgısı sonucu ortaya çıkan bir patoloji olan hipotiroid figürler, doğuştan maruz kalmış bir hastalık şeklinde resmedilmiştir. Velázquez, *The Idiot of Coria* (1639) adlı eserinde doğuştan gelen bir hipotroid etkisini resmeder. Hastalığın dili ışığın da dili olduğundan aynı sanatçı, *Francisco Lezcano* adlı çalışmasında Lezcano'nun *yarı açık ağızına bolca ışık vermiştir* (Resim 2). Öyle görülüyor ki ışık, hastalığın merkezi hâline gelmektedir. Belli ki bu resim, doğuştan bir hipotroid ve genişlemiş bademciklerden etkilenme konusunda bir dizi şüpheler uyandırmaktadır.

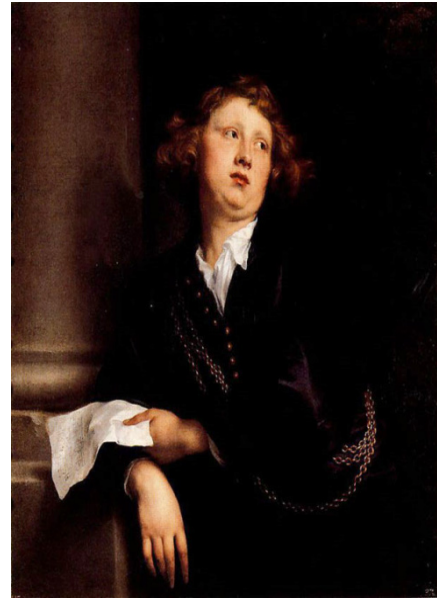
107x83cm, canvas, Prado, Madrid.
www.museodelprado.es/en/visit-the-museum

Hadımlık

Kısırlaştırma veya iğdiş edilme olarak bilinen hadımlık, testis ve/veya overlerin çıkarılmasıyla cinsiyet bezlerinin görev yapamaz hâle gelmesidir. Böylece kişi cinsel iktidardan mahrum kalır. Oysa tenasül guddeleri sadece cinsi devam ettirmekle kalmaz; beden, zihin ve manevi faaliyetlere de hareket kazandırır. Bu konuda bedene ve düşünceye etki eden en temel faktörün korku olduğunu Freud bilinçdışı faaliyetler saptamasında sağlama bağlamıştır. İğdiş edilme korkusunu saptarken annenin eksik olan cinsel organından, çocuğun kendi cinsel organını kaybetmesinden, babayı da iğdiş etme veya öldürme yönündeki suçluluk arzusundan doğan korkuya bağlamıştır. Böylece Freud, iğdiş edilmekten duyulan korkuyu haklı gösteren bu yönteminde korku olgusunu rasyonelleştirmiştir (Kristeva, 2004: 56-58). Hadım edilenlerin betimlenmesine esaslı bir örnek, hadımlık şüphesi uyandıran Anthony van Dyck'in *Enrique Liberti* portresidir (Resim 3). Bu resimde Liberti, muhtemelen hadım edildikten sonra çok güçlü bir müzik yeteneği kazanmıştır. Bu durumda cinsel içgüdü mi-zaç özelliği olarak Liberti'ye güçlü bir müzik yeteneği katmıştır. Dolayısıyla bu gibi resimler, bizlere, Alexis Carrell'in "hadımlar arasından hiçbir zaman büyük filozoflar, bilginler ve hattâ büyük caniler çıkmamıştır" (Carrell, 1940: 95) sözünün yanlıgılı olduğunu gösteriyor. Carrell'in bu düşüncesini çürüten örnek sadece

Dyck'in *Enrique Liberti* portresi değildir. Paris Katedral Okulu'nda öğretmenlik yapan ve gençlerin onu üniversitede kimseye aldırılmazlığıyla bildikleri *Peter Abelard*'ı da bu kategoride değerlendirmek gerekir (Russell, 1972: 208). Dönemin Lâtinçe ismiyle anılan Abelardus, âşık olduğu kadının amcası tarafından hadım edildikten sonra hayatı başarılarla pekişmiş, sonra da Saint Denis Manastırı'na kapanmıştır. Asıl dönüm noktasını oluşturan şey 'kapanma' ve 'inzivaya çekilme' esnasında ortaya çıkmıştır ki bu da onun başarılarını arttırmıştır. Bu süre zarfında önce keşiş olan Abelard, sürgünde geçen yılların ardından zekâsını ve diyalektik muhakemesini olağanüstü derecede ilerletmiştir.

Resim 3. Enrique Liberti – Anthony van Dyck (1627/32)

107x97cm, canvas, Prado, Madrid.
www.museodelprado.es/en/visit-the-museum

Yüksek Kortizon

Tıbbî anlamda herhangi bir tedavi sırasında aşırı kortizon yüklenmesi olarak bilinen *hiperkortizon*, Juan de Carreno de Miranda'nın kayda değer bir çalışmasını temsil eden *Monster Clothed* ve *Monster Unclothed* adlı eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Birbirine benzer bu iki resimde görülen beş yaşındaki kızın bakıcısı Barcelona doğumlu Eugenia Martinez Vallejo'dur (Resim 4).

Kısmi felç

Tıp terminolojisinde *hemiplegia* diye bilinen kısmi felç, bedeninin tamamı değilse bile büyük bölümünün paralize olmasıyla birlikte kişinin iş yapamaz hâle gelmesidir. Anthonis Mor, Alba Grand Dükü ve Benevante Kontu olan Pejeron'u, *Jester Pejeron* adlı resimde bedensel bozukluğundaki bir patolojik bulguyu kaydetmiştir. Görüldüğü gibi bedeninin tamamı değilse bile Kontun sağ kolu boydan boya paralize olmuştur (Resim 6).

Resim 6. Jester Pejeron – Anthonis Mor (1560)

165x107cm, canvas, Prado, Madrid.
www.museodelprado.es/en/visit-the-museum

Zihinsel bozukluk

Zihinsel bozukluk, hemen her zaman bilimin ve yasaların birbiriyle çatıştığı bir olguya dayanır. Çünkü bilim sürekli ilerlemeyi, adalet ise haddi aşmamayı ister ve bu yüzden birçok metin ve resimde sıklıkla delilik figürleri görülmektedir. Bir kısmı saraylarda ağır işlerde çalıştırılmak için istihdam edildiklerinden resimlere de konu olmuştur. Meselâ Brueghel, Bosch ve Dürer'in çalışmalarında bu tema sıklıkla işlenmiştir (Sarup, 1995: 76). 1639 yılında Velázquez tarafından yapılan *Juan Calabazas* adlı çalışma, Prado Müzesi'nde kayıtlı en esaslı örneklerden birisidir (Resim 5) (Barrett, 2008: 95).

Resim 5. Juan Calabazas – Diego Velázquez (1637/39)

106x83 cm, canvas, Prado, Madrid.
www.museodelprado.es/en/visit-the-museum

181x92 cm, canvas, Prado, Madrid.
www.amazon.com/Painting-Anthonius-Benavente-Decoration

Aşırı kılınma

Tıbbî terminolojide "aşırı kılınma" olarak bilinen ve kadınlarda eril görünümü yansıtan *hirsutizm*, Barok resimlerde sıklıkla tasvir edilmiştir. Bu hastalığa göre, hormon dengesinin bozulmasından dolayı deri ve yüzdeki kıllar normalin üstünde çoğalmaktadır. Buna emsal teşkil eden resim, Ribera'nın *The Bearded Woman* adlı eseridir. Resmin ismi gibi 'sakallı kadın' Napoli Valisi Alcala Dükü için yapılmıştır (Resim 7). İtalya'nın Abruzzi bölgesinde Magdalena Ventura isimli bu kadının 37 yaşında erilleştiğini gösterir. Ancak ilginç olan, kadının 52 yaşında tekrar doğum yapmış olmasıdır. Uzun sakalı ve muhtemelen yumurtalık veya böbreküstü bezindeki bir tümörden kaynaklanan yeni başlamış kellik görüntüsüne rağmen dişil yanına temas etmek

için çocuk emzirilirken resmedilmiştir. Ribera bu kompozisyona kadını ev işlerinin simgesi olan bir işçi ve aynı kişide hem testis hem de overyum bulunması anlamına gelen *hermofrodizm* olarak da resmetmiştir. Bu durumda sanatçı, aynı kişide iki cinsiyetin görülmesiyle karakterize edilen genital organların bir salyangoz gibi kinayeli bazı semboller ekleyerek çizmiştir. Bu resim, tıp tarihi kisvesi altında kadınlar için biyografik veri ile donatılmış olduğundan, dönemin resimlerindeki doğal anormalliklere çok güzel bir şekilde tanıklık etmektedir.

Resim 7. The Bearded Woman – Ribera (1631)

232x182cm canvas, Hospital de Tavera, Toledo.

www.artble.com/artists/jusepe_de_ribera/paintings/the_bearded_woman

Parazitler ve Mantarlar

Bit ve pire gibi bir dizi parazitler Barok döneminde oldukça yaygın olmalıdır ki Murillo'nun resimlerinde ve Ostende'nin *Beş Duyu* adını verdiği serisindeki *Sight* isimli bir çalışmasında göze çarpar. Murillo'nun *Saint Elizabeth of Hungary Tending to the Poor* resminde bu vakalar ve bir bacak ülseri görülmektedir. Örneğin Murillo'nun *The Young Beggar* adlı çalışması, on yedinci yüzyıl İspanyası'nda fakir ve alt sınıftan gelen küçük çocukların hastalıklara karşı dramatik durumlarını çarpıcı biçimde resmeder (Resim 8). Bu çalışma, tıbbî konuda bir açıklama yapmak veya kesin bir hüküm vermekten ziyade, ahlâki ve dinî bir öneme gönderme yapar. Çünkü bu hastalığın ilgili dönemde özellikle dilenciler arasında yaygın olduğu düşünüldüğü için, onların po-

tansiyel olarak suç unsuru taşıdıklarına ve cezalandırılmaları gereğine dayalı kilise tarafından güçlü bir inanç hâkimdir. Kısaca, bütün bu örnekleri hesaba kattığımızda, dönemin tıbbî gelişimine büyük bir sosyal tepki olduğu açıkça görülecektir. Barok sanatı yoluyla tüm bu resimler bu ilgiyi üzerine alarak zamanın patolojilerinden deliller bırakmıştır (Valenti, 2007: 573). Bu yüzden sanatsal bir kompozisyonun bıraktığı deliller, ileride bilimin, özellikle tıbbin kuramsal bilgi olarak 'kayıtlı veri' şeklinde kullanmasına vesile olacaktır.

Resim 8. The Young Beggar- Murillo (1650)

1,34x1,10cm canvas, Louvre, Paris.

www.louvre.fr/en/oeuvre-notices/young-beggar

Sonuç

Resim sanatında tarihin gerçek kahramanları hiçbir zaman ve tek başına tarzlar, dönemler, okullar, kataloglar ve hattâ resimler değildir; gerçek kahramanlar hep insanlardır. Bu insanlar gerek sıradan ve gerekse bir soylu olsun, hiç fark etmez. Bunun için her zaman engin bir bilgi, derin bir düşünce, sembol, yapı, teknik ve renklerle harmanlanan sanatsal bir sezgiye ihtiyaç vardır. Bunların hiçbiri tek başına bütünü kavramaya dönük bir anlamı keşfetmeye yeterli değildir. Çünkü 'bütün' dediğimiz şey insanın derûnî sâiklerinde gizlidir ve bu görünmez olandan görünür olana doğru uzanan bir yolculuktur. Bu saklı ya da gizli olanı görünür kılmak ise resim sanatının temel amacıdır. Burada önemli olan şey sihirli ve sonsuz bir şekilde resmedilen insan yaşamı ve bu yaşamın ışığı olan insan bedenidir.

www.idildergisi.com

Çünkü düşünce bedende oluşur ve oradan ortaya çıkar. Bu yüzden insan, kendisini içinde bulduğu veya bulmayı hayal ettiği her durumda, hastalık da dâhil her koşulda ortaya çıkanı verir ve bu da insanı sanat yüklü bir envanter hâline getirir. Barok sanatında hastalıkları betimleyen resimler önemli oranda hastalık, ama özellikle tıbbî bilgide sanatsal bir dile nasıl bakılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Konuşan, eyleyen, eylemde bulunan bir söylem sadece sanatçının değil, resmin de dilini ele verir. Bu yüzden sanat, her zaman için önceden olabilecekleri sezinler, bilim ise sanatın sezdiğini zamanla kuramsallaştırır.

KAYNAKÇA

BERGESEN, J. Albert. "A linguistic model of art history", *Poetics* (2000): 28(1),73-90.

BARRETT, Mirriam. "Portrait of Juan Calabazas (Calabacillas)", *The British Journal of Psychiatry* (2008): 193, 95.

CARRELL, Alexis. *Bilinmeyen İnsan*. Çev: Nasuhi Baydar, İstanbul: Semih Lütfü Kitabevi, 1940.

DÖKMECİ, İsmet. *Tıp Terimleri Cep Sözlüğü*. İstanbul: Medikal Yayınları, 2007.

KRISTEVA, Julia. *Korkunun Güçleri İğrençlik Üzerine Bir Deneme*. Çev: Nilgün Tural, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2004.

MORAN, M.E. "Andreas Vesalius and Seminal Errors", *The Journal of Urology*, (2009): 181(4), 387.

MEGEP- Mesleki Eğitim ve Öğretim Sisteminin Güçlendirilmesi Projesi, Grafik ve Fotoğraf: Batı Sanatı Tarihi, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2007.

MIRRIAM, Barrett. "Portrait of Juan Calabazas (Calabacillas)", *The British Journal of Psychiatry* (2008): 193, 95.

RUSSELL, Bertrand. *Batı Felsefesi Tarihi, Ortaçağ*. Çev: Muammer Sencer, Ankara: Bilgi Yayınları, 1972.

SARUP, Madan. *Post-Yapısalcılık ve Post-Mo-*

dernizm. Çev. A. Baki Güçlü, Ankara: Ark Yayınları,1995.

SOYŞEKERCİ, Serhat. *Beden Sanatı Rembrandt ve Anatomi Dersleri*. Ankara: DoğuBatı Yayınları, 2015.

VALENTI, Sierra Xavier. "Medicine and Disease in Baroque Art", *Actas Dermosifiliogr* (2007): 98(8), 570-574.

VALLEJO-MANZUR, Federico, Perkins, Y., Varon, J., Baskett, P. "Andreas Vesalius, the concept of an artificial airway", *Resuscitation* (2003): 56, 3-7.

YOUNG, D. Ian. "Achondroplasia: a case of neglect?", *The Lancet* (1998): 352(9145), 1950-1951.